

MUMTOZ ASARLARNI O'RGANISHDA XONANDALIK OVOZI VA UNING KUYLASH TEXNIKASI USTIDA ISHLASH

Rajabov Shaxzodbek Baxrom o'g'li

Urganch Davlat Universiteti

Pedagogika fakulteti Musiqiy ta'lim kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8219839>

Annotatsiya: Ushbu maqolada xonandalik ovozi, uning xususiyatlari, mumtoz asarlarni o'rganishda ovoz turlari va ularni ijro etishda ovozning texnikasini qo'llashning ahamiyati, xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: xonanda ovozi, ovoz gigiyenasi, Nor ovoz, tik ovoz, jarangdor ko'krak ovoz, quyuq tik ovozi, bo'zak ovozi yoki moda ovoz, pang ovoz, ishkami ovoz, artikulyatsiya, diktsiya, dinamika, nafas olish texnikasi, aralash nafas, ulama nafas, ovoz mashqlari.

Xonandalik ovozi deganda insonning ovoz hosil qilish a'zolari yordamida musiqiy tovushlarni kuylay olish qobiliyati tushuniladi. Musiqani tinglaydigan har bir eshituvchi borki, beixtiyor qo'shiq kuylashga harakat qiladi, ammo musiqiy asarni chiroyli tarzda, maromiga yetkazib kuylash uchun xonandada avvalo olloh tomonidan inom qilingan ovoz bo'lishi zarur. Keyingi muhim tomonlariga keladigan bo'lsak, bular ovoz hosil qilish, nafas olish texnikasi, diktsiya, artikulyatsiya, musiqiy tuslarni qo'llash mahorati, asar mazmuni va g'oyasini chuqur anglash kabilardir. Yuqoridalarni barchasini qo'llay olish xonandadan katta mehnat va mahorat talab etadi. Inson ovozi „eng mukammal cho'lg'u asabobi“ degan tarif bejizga aytilmagan. Xonanda ovozi yordamida tinglovchilarga katta ruhiy ta'sir ko'rsata oladi. Ovozning ta'sir kuchini saqlab qolish uchun esa ovoz gigiyenasi, ovoz tarbiyasiga e'tibor qilish lozim. Olloh ato etgan ne'mat bo'lmish ovozni saqlash xonanda uchun juda muhimdir.

Xonandalik ovozini tabiiy xususiyatlarga qarab, opera-konsert, kamer, estrada yoki an'anaviy mumtoz ashulalari ijrochiligiga muvofiqlashtirilib tarbiyalash mumkin. Xonanda ovozi sadosining ravon, tekis yoki siqilib chiqishi ashulachilik usullariga ham bog'lik bo'ladi. Mumtoz asarlar bilan ishlashda, ularni o'rganishda va kuylashda dastlab milliy mumtoz asarlar kuylashda muhim bo'lgan xonandalik ovozi turlari va kuylash texnikasi bilan tanishtirish lozim bo'ladi. Xonandalikda ovozning tusi, jarangdorligi, kuchi, ko'lami, shiradorligi, uni ishlatish imkonlari va boshqa sifatlari tabiatan hilma-xil bo'lishi hisobga olinishi shart. Oldingi davrlarda ayrim savodxon musiqachilar tomonidan ovozlarni ta'riflash, bir-biridan farqlash, kasbiy jihatdan baholash uchun qator maxsus atama va iboralardan foydalanilgan. An'anaviy xonandalik maktabida ustoz xonandalar ovozlari quyidagi nomlarda yuritilgan:

“Nor ovoz”; “Tik ovoz” (yoki “jarangdor ovoz”); “Jarangdor ko'krak ovoz”; “Quyuq tik ovozi” (yoki “jarangdor ovoz”); “Bo'zak ovozi” (yoki “moda ovoz”); “Pang ovoz”; “Ishkami ovoz”¹

“Nor ovoz” (ma'nosi “tuya ovoz”) tovushlar ko'lamining kengligi, salobatli kuchga egaligi bilan ta'riflanadi.

Bunday toifadagi ovozning past-u baland oralig'i katta bo'lishiga qaramay, ayni paytda, ovoz sifati yumshoq, mayin hamda egiluvchandir. Odatda bunday ovoz sohibining tepa pardalari o'ta baland darajada bo'lmaydi. Tasavvur etishga qulay bo'lishi uchun amaldagi nota yozuvi

3 Matyoqubov O.M. Og'zaki an'anadagi professional musiqa asoslariga kirish. – T.: O'qituvchi, 1983 y.

yordamida belgilanadigan bo'lsa, bunda uning kenglik ko'lami, ya'ni diapazoni birinchi oktava "do"tovushidan qariyb uchinchi oktavadagi "do" tovushigacha yetadi. Undan yuqoriroq tovushlarni "nor ovoz"li xonanda olishi qiyin.

Yorqin "nor ovoz" sohiblaridan, misol tariqasida, avval tilga olingan Umrzoq Polvon Saidali qatorida mashhur o'zbek hofizlaridan Ortiqxo'ja Imomxo'jayev, Abdulla Taroq Fayzullayev, Jumavoy Polvon, Saidxon Turam, (Andijon) O'zbekiston xalq xofizi Ro'zmat Jumanioyov, Bekjon Otajonov (Xorazm) kabilarni eslab o'tishimiz mumkin. "nor ovoz" og'iz bo'shlig'ida, ya'ni tanglay tomondan `urib` chiqarilishi bilan ham yoqimlidir. Bu sifat ovozda xalq va bastakorlik ashulalari, yallalar, katta ashulalar, shuningdek, maqom ashula yo'llari chiroyli va ta'sirchan ijro etiladi. Katta ashula aytilishida esa, odat bo'yicha, ya'ni ikki yoki uch ishtirokchi hamnafasligida ijro etilgan taqdirda, aynan "nor ovoz"li xonanda ashulani boshlab beradi, so'ngra qolganlar navbatma-navbat keyingi bayonlarda qo'shilishib, so'ngra birga tushirishadi.

Tik ovoz yoki jarangdor ovoz. "Tik ovoz", yoki "Jarangdor ovoz" ko'proq Farg'ona vodiysi Toshkent mahalliy uslubiga xos bo'lib, u har xil ashulalarni, ayniqsa, katta ashulalarni ijro etishda alohida o'rin egallaydi. Chunki ilgarigi vaqtlarda tom ma'noda tik ovozi bo'lmagan ashulachilar, umuman, ashulachi hisoblanmas edi.

Ma'lumki, ayrim musiqachilar dutor yoki tanbur jo'rligida ham ashulalar ijro etardilar. Ular ham sozanda, ham xonanda bo'lib, tik ovozlari bilan avjda uchinchi oktava re-mi tovushlarini bemalol olardilar. Bunga misol bo'la oladigan zabardast hofizlardan Berkinboy Fayziyev, Komiljon Qurbonov (Eski Haqqulobod), Turg'un novcha, Mulla Kenja Holiqov, Mirza Olim (To'rtko'l qishlog'i), Abduraim qori (Xonobod), Musajon aka (Shahrixon), Foziljon va Ikromiddin, Mamadbuva Sattorov (Marg'ilon) qo'qonlik Mamadali qori, Meliqo'zi, Otamirza aka, Abdusharif Vafoev, (Xorazm) O'tanboy Sarimsoqovlar kabilardir. O'zbekiston xalq hofizlari Odiljon Yusupov, Eson Lutfullayevlar ham ana shular safidagi ashulachilardir. Bular ham maqom yo'llari, ham katta ashulalarni me'yoriga yetkazib aytib kelgan xonandalardan.

Jarangdor ko'krak ovoz. Bunday ovozlari o'zbek xonandalari orasida ko'plab uchraydi. Ko'krak ovoz past pardalarda ham, yuqori pardalarda ham o'zining jarangdor sifatlarini yo'qotmaydi. Uning tabiati shundan iboratki, jarangdorligi va tiniqligi tufayli hatto jo'rovoqlikda ham ajralib

eshitilaveradi. Avj pardalari yuqori, jumladan uchinchi oktava do tovushiga qadar yetadi. Shuningdek quyi pardalarda ham bunday ovoz aniq va ravon eshitiladi. Taraladigan tovushlarda ko'proq o'ynoqi bezaklarga boy pardalar ko'pligini kuzatish mumkin. Misol qilib Ma'murjon Uzoqov, Akbar Haydarov, Rasulqori Mamadaliyev, Komiljon Hamroqulov, Komiljon Otaniyozov, Otajon Xudoyshukurov, Zokirjon To'rayev, Nazarali Dadajonov kabi ashulachilarni ko'rsatish mumkin.

Quyuq tik ovoz. "Quyuq tik ovoz"lar ko'proq katta ashulachilarga xos bo'lib, ular ashulaning eng yuqori pardalarini zabt eta oladilar. Aslida, bunday ovoz jarangsizroq eshitiladi. U ashulaning eng pastki tuzilmalarida aniq eshitilmay tursa-da, o'rta pardalardan boshlab yaqqol ajralgan holda yangraydi. To'g'risini aytganda, pastki pardalar kamroq bo'ladi. Ashula rivoji hisobiga ularning avj pardalari juda baland bo'lib, toki uchinchi oktavaning mi, fa, hatto fa diyez pardalarigacha yetib boradi. Bunday ovoz sohiblaridan atoqli hofiz va bastakor Jo'raxon Sultonov, toshhovuzlik Matkarim hofiz, shuningdek, Abbosqori, Haydarali Hikmatov (Qo'qon), Xudoyberdi Qori (Norin), Nabijon Saidnazarov (Chinobod), Muyiddinhoji

Alixo'jayev, Mannonqori (Andijon), Mamatxo'ja Eshon, Nazir Polvon (Andijon, Baliqchi) va boshqa ashulachilar yorqin misol bo'la oladi.

Hasta ishqami ovoz. Hasta ishqami ovoz egalari ham xonandalar orasida ko'p uchrab turadi. Bunday ovoz yordamida uncha yuqori pardalarni zabt etib bo'lmasa-da, u o'zining ta'sirchanligi bilan tavsiflanadi. Uning eshutilishi go'yo o'zidan shikoyat qilayotgandek, holahvolidan samimiy dil izhoridek tuyulib, kishiga o'zgacha ta'sir qiladi va huzur bag'ishlaydi. Ammo shuni ta'kidlash joizki, xasta ishqami ovozning pastki qismlarida ham yuqori pardalarda ham jarangdorligi nisbatan kamroq bo'ladi. Bu toifadagi ovozlari bilan ko'proq dardli, alamli, mungli ashulalar ijro etilsa, nihoyatda ta'sirchan chiqadi. Ishqami ovoz egalari G'ulomjon Hojiqulov, Yunusqori Yusupov, Umar Otayev, Tolib To'rayev, Uraimjon Qori (Qo'qon), Sobir Qori Normatov (Andijon), Qosimjon Oxunov kabi taniqli xonandalarni aniq ko'rsatishimiz mumkin.

Bo'zak yoki moda ovoz. Bunday ovoz turi ham uchrab turishi, tabiiy. Unga milliy shiradorlik, jozibadorlik, jumladan, o'ynoqilik ham, yig'loqilik ham xos emas. Hozirda mazkur ovozlari, asosan, ko'p ovozli kompozitorlik asarlarini ijro etishga ko'r-ko'rona ergashgan yoki ustoz ko'rmay, o'ziga havaskorona yo'l tutgan ba'zi xonandalarda bo'lishi mumkin.² Ovozni o'ynatish yoki yig'latish uni rivojlantirish, ayniqsa, tovushni siqib, yuqori pardalarga chiqarish malakasini egallashlari xonandaning eng zarur kasbiy ishlaridan biri sanaladi.

Pang ovoz. Aytishimiz shartki, ovozlari orasida o'zaro o'xshashlik ham uchraydi. Ba'zida o'xshatishga intilish katta ahamiyat kasb etadi. Har bir bo'lajak xonandaning harakatlari o'zi ma'qul ko'rgan u yoki bu hofizga taqlid qilishdan boshlashini inobatga olish kerak. Pang ovoz Xorazm vohasidagi xonandalar orasida ko'proq uchraydi. U ham kuchli, ham baquvvat nafasli sifatlarga ega. Mashhur hofizlardan Hojixon Boltayev, unga ergashib kasbiy voyaga yetganlardan Abdusharif Vafoyev, Sharif Boltayev, Ro'zmat Jumaniyozov, Sharif Sultonov, O'rinboy Otajonov, Quvondiq Iskandarovlarning noyob ovozlari ana shu toifaga kiritish mumkin.

Boshqa ovozlari. O'zbekistonda uchraydigan ovoz toifalaridan yana biri Buxorolik va Samarqandlik xonandalarga xosdir. Bunday ovoz nafas orqali kuylash uslubi o'zbeklarda bo'lmagani sababli uning maxsus atamasi ham yo'q. Bizningcha u ko'proq ayrim forsiyzabon xalqlarga xos bo'lib, keyinchalik uni Buxoro ashulachilik maktabi xonandalari o'zlariga moslashtirib olgan bo'lsalar kerak.

Bunday aytish xususiyatlari ko'proq tojik millatiga mansub kishilarning ovozlariга biroz yaqindir. Buxoro hofizlari forsiy tilni o'rganib olishi bilan birga ularning ijro ko'nikmalarini, ovoz ishlatish uslublarini ham o'zlashtirishganga o'xshaydi. Chunki ular orasida yashab turishi sababli muayyan muhitdan kelib chiqib, shunday moyillik paydo bo'lgan, mahalliy aholi urf-odatlariga bo'ysungan deyishimiz mumkin.³

Kuylash malakalarini shakllantirish. Kuylash texnikasi

Kuylash- san'at shakllaridan biri bo'lib, musiqiy asarlar mazmunining badiiy, ya'ni tovush vositalari orqali ifodalanishi uchun xizmat qiladi. Musiqa san'atining boshqa shakllaridan farqli o'laroq, kuylashda tovush va ovozdan tashqari jonli inson so'zi ham yangraydi. So'zni nutq shakllantiradi.

² Matyoqubov O.M. Og'zaki an'anadagi professional musiqa asoslariga kirish. – T.: O'qituvchi, 1983 y.

³ Xudoyberganov S. "An'anaviy xonandalik" – "Xorazm", 2020 y.

Asarning badiiy matni soʻzlarini tinglovchilarga aniq yetkazib berish vositasiga talaffuz deyiladi. Talaffuz asarning gʻoyaviy mohiyatini ochib berishda muhim oʻrin tutadi. Agar soʻzlar sheʼriy fikrni aniqlashtirsa, musiqa ularni atroflicha emotsional boʻyoqlar bilan toʻldiradi, chuqurlashtiradi. Xonandalik sanʼatida soʻz va musiqa bir birini toʻldirib, yaxlit badiiy obrazni yaratadi. Soʻzni yaxshi talaffuz qilish texnikasiga ega boʻlish xonandalik sanʼati negizlaridan biri hisoblanadi. Asarning mazmunini toʻgʻri va aniq talaffuz qilish uchun soʻzlardagi mantiqiy urgʻularga, soʻzning jonli tildagi talaffuz qoidalariga ahamiyat berish lozim.

Talaffuz ustida ish olib borganda, avvalambor, vokal asar matnining mazmuniga, undagi badiiy obrazlarning xarakteri va mazmun-mohiyatiga eʼtibor qaratiladi. Toʻgʻri soʻz talaffuzi – matn ustida koʻp vaqt sarflamasdan, balki uni qoʻshiq aytish bilan birga koʻrsatib berish imkoniga ega. Soʻz va kuy bir vaqtda oʻzlashtiriladi. Aniq soʻz talaffuziga erishish esa artikulyatsiya apparati til, tanglay, lablar, tishlar, jagʻlarning faoliyatiga bogʻliq. Xususan, unli tovushlarni hosil qilishda ogʻiz boʻshligʻi va lablar muhim rol oʻynaydi. Soʻzning aniq va toʻgʻri talaffuzi xonanda ovozigʻa ijobiy taʼsir qiladi. Ansamblda soʻz talaffuzining yaxshi boʻlishi unda olib boriladigan mashqlarga va nutq apparatining ishlashiga bogʻliq boʻladi.

Maʼlum mashqlar yordamida artikulyatsiya apparati rivojlantiriladi. Masalan, ularning faolligini oshirish uchun u, - unli harflarni, b, m, p, v, f - undosh harflarni, bu, du, mu, yu, ku kabi boʻgʻinlar tuzib, mashq qilib yoki o tovushlaridan foydalanib, «lya», «da», «na» kabi boʻgʻinlarni talaffuz qilib, pastki jagʻni faollashtirish mumkin.

Kuylashda nafas olish texnikasining ahamiyati. Ovoz tarbiyasining asosiy mezonlaridan biri xonandalarning toʻgʻri nafas olishi, uni ushlash va tejamli sarflashga oʻrganishi hisoblanadi. Nafas asarning surʼatiga, jumalarning katta-kichikligiga qarab bir maromda tez, yengil, ravon va chuqur olinadi. Nafas olishda gavda, boʻyinning toʻgʻri erkin holda boʻlishi, kiftlarning va nafasning diafragmaga olinishiga eʼtibor berish lozim. Nafas olishning ikki turi mavjud. Bular:

1. Aralash pastki qovurgʻa - diafragma usulida nafas olish.
2. Zanjir yoki ulama nafas olish.

Pastki qovurgʻa - diafragma usulida nafas olishda kiftlar va koʻkrak qafasi koʻtarilmasdan nafas pastga - diafragmaga olinadi. Bunda qorinning pastki qismi harakatda boʻladi. Ogʻiz va burundan bir vaqtda nafas olinadi. Nafas olishni kuzatish uchun qoʻllarni qovurgʻalar boʻylab pastga, yon tomonga yuritib qorin boʻshligʻining oldinroqqa chiqishini, kovurgʻalarning yon tomonga kengayishini kuzatish mumkin. Nafasni bir tekis, shoshilmasdan chiqarishni ham oʻrganish kerak. Nafasni tejamkorlik bilan sarflash lozim. Asarni ijro etganda haddan tashqari koʻp nafas olish mumkin emas.

Zanjir yoki ulama nafas olish usuli asosan xor asarlarida yoki choʻzib turiladigan tonika va dominanta organ punktlarida uzoq muddatgacha nafas olish mumkin boʻlmagan paytlarda qoʻllaniladi.

Maʼlumki, asarning boshidan oxirigacha bir nafas bilan qoʻshiq aytib boʻlmaydi. Koʻp ovozli katta asarlarni ijro etishda kuy choʻzilib qolmasligi uchun xonandalar birdaniga bir vaqtda emas, balki navbatma-navbat nafas oladilar. Yaʼni, bir xonanda nafas olganda yonidagi ikkinchi xonanda ijroni choʻzishni davom ettiradi. Bu xonanda nafasni rostlagach, u boshqalardan ajralmagan holda ijro partiyasiga qoʻshiladi, natijada kuy uzluksiz yangrayveradi. Bu usulga zanjir yoki ulama nafas olish deyiladi.

Mashqlar. O'qish tizimi jarayonida har bir talaba o'qituvchi tomonidan muntazam ovoz diapazonini sozlash, nafasdan to'g'ri foydalangan holda musiqa pardalarida ovozning jarangdorligini topish uchun har bir dars oldidan ma'lum vaqt, albatta, mashq qiladi. Bu ijodiy jarayon ma'lum mashqlar asosida olib boriladi.

Mashqlar (vokal sozlanish) ashulachi ovozi shakllantirish va rivojlantirish hamda to'g'ri nafas olish uchun olib boriladigan boshlang'ich bosqich hisoblanadi. U ovozni professional holatga keltirish, mavjud kamchiliklarni chetlashtirish uchun juda keraklidir. Shu bilan bir qatorda, mashqlar ustida ishlash nafas olish qonuniyatlarini o'zlashtirish, yangrashda ravonlikka erishish, ovoz harakatchanligini aniqlashga imkon yaratadi. o'qish jarayonida talaba rivojlanishi darajasiga muvofik mashqlarni tanlash lozim. Kuylashning boshida katta bo'lmagan, ma'lum diapazon doirasida tovushni silliq yo'naltirish lozim. Talaba imkoniyatlarining o'sishi bilan mashqlar uzaytirilib murakkablashtiriladi, ovozning texnik imkoniyatlari mukammallashtiriladi. Keyinchalik mashqlarni ijro etish jarayonida texnikani rivojlantirish unsurlariga, tezlikka e'tiborni qaratish muhimdir.

Vokal texnik vazifalar katorida mashqlarni ifodaviy ijro etishga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Vokal mashqlarni o'qituvchi har bir ovoz uchun ularning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, alohida tanlashi lozim. Mashqlar ashulachilarning ijro faoliyatidagi doimiy hamrohi bo'lishi kerak.

O'qituvchi talabalarning ovoz imkoniyatlarini inobatga olgan holda, uning ovozigacha mos qo'shiq tanlashi zarur. Musiqiy asar matni o'rganuvchiga tavsiya etilgach, avvalo, mualliflar ijodi o'rganiladi. Mazkur musiqiy namunaning ma'nosi, g'oyasi talaba ongiga singdiriladi. Kuy bilan so'zning mutanosibligi haqida so'z yuritiladi, eshittirilishi lozim bo'ladi. Ijro chog'ida holatga kirish, so'z ma'nosi bilan yashash, ohang bilan she'riy matnni uyg'unlikda ijro etish talab qilinadi. Bularning barchasi, tabiiyki, matnli asarlar ustida ishlash jarayonida talaba oldiga yangi-yangi vazifalarni qo'yadi.

Asar mazmunini ochib berish yaxshi rivojlanish qobiliyati, ritm va jummalarni his etishsiz amalga oshirilmaydi. Shuning uchun bu elementlarni shakllantirishga va tarbiyalashga katta ahamiyat beriladi. Matnli asar ustida ish olib borishdan oldin kuylanadigan mashqlar va vokalizlar bunday sifatlarni tarbiyalash uchun muhim manba hisoblanadi.

Bo'lajak ijrochini nafaqat asarning musiqiy shaklini tushunib yetishga, balki uning mazmunini anglashga ham o'rgatish lozim. Bu jarayonda katta e'tiborni matn ustida ish olib borishga, aniq va ravon kuylash nutqi, so'zlarning badiiy va chiroyli talaffuziga qaratish lozim. Chunki bunday mukammal ijro tinglovchilar e'tiboriga asarning aniq mazmuni va g'oyasini yetkazib berilishini ta'minlaydi. Xonanda usluban rang-barang asarlarni ijro etishni o'rganishi lozim.

References:

1. Abdullayev. R. Ozbek mumtoz musiqasi. Toshkent 2006 y.
2. Vokal Asoslari (ovoz va fortepiano Uchun) oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma /N.B.Qahharov; O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. -T.:« iqtisod - moliya »,2008.-314b.
3. Ibrohimov O. Sahiy Suvoriylar. – T. “Nashr” bosmaxonasi, 2004 y.
4. Ibragimov O. An'anaviy xonandalik. Xorazm Suvoralari – Xorazm nashriyoti, 2004 y.
5. Ro'zimboev S. Xorazm vohasi o'zbek xalq qo'shiqlarining g'oyaviy- badiiy xususiyatlari. Avtoref. Dis. Ped. nom. –T: 1971 g.

6. Matyoqubov O.M. Og`zaki an`anadagi professional musiqa asoslariga kirish. – T.: O`qituvchi, 1983 y.
7. S. Xudoyberganov. "So`z va soz sohibi". Toshkent. "Ilm ziyo" 2014.
8. Xorazm suvoralarining janr, uslub va ijrochilik an`analari Rajabov Shaxzodbek Baxrom O'g'li Urganch Davlat Universiteti Pedagogika fakulteti Musiqiy ta'lim kafedrası o'qituvchisi <https://doi.org/10.5281/zenodo.7980536>
9. Rajabov, S. B. O. G. L. (2022). Xorazm musiqa uslubining janr va ijro uslublari tavsifi. Science and Education, 3(5), 1090-1096.
10. R. S. B. (2023). THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF KHORAZM FOLK MUSIC IN THE FORMATION OF STUDENTS'MORAL CULTURE. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(01), 42-46.

